

**З. Кирилук, д. філол. н., проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ ПРОЗИ Т. ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена виникненню задуму прозового твору в Т. Шевченка і втіленню цього задуму в його повістях. Розглянуто також інтертекстуальні зв'язки прози Т. Шевченка з творами російської та української літератури.

Ключові слова: Т. Шевченко, О. Пушкін, М. Гоголь, І. Панаєв, Марко Вовчок, мотив, сатира.

Статья посвящена возникновению замысла прозаического произведения у Т. Шевченко и реализации этого замысла в его повестях. Кроме того, рассматриваются интертекстуальные связи прозы Т. Шевченко с произведениями русской и украинской литературы.

Ключевые слова: Т. Шевченко, А. Пушкин, Н. Гоголь, И. Панаев, Марко Вовчок, мотив, сатира.

The article is devoted to T. Shevchenko's plan of a prose composition and the realisation of this plan in his stories. The author also investigates the intertextual connections between T. Shevchenko's prose and Russian and Ukrainian literary works.

Key words: T. Shevchenko, A. Pushkin, M. Hohol, I. Panayev, Marko Vovchok, motif, satire.

У процесі вивчення матеріалів, пов'язаних із задуманою поетом повістю "Из ничего почти барин" відкриваються нові можливості дослідження творчості Т. Шевченка і ролі його починання у розвитку української літератури. Осмислення суті задуму, користуючись лише фрагментарним записом окремих мотивів, вимагає науково-методичного підходу, побудованого на основі чіткого уявлення про історико-культурний контекст, у якому формувалася ідея твору, визначалися характери персонажів, конфлікти. Комплекс мотивів задуманого твору дає уявлення, що сюжет мав будуватися на основі ідеї сатиричного відображення бездуховності дворянської родини, що прагнула до збагачення й наближеності до вищих кіл суспільства. Про це свідчить характер мотивів: "отчаяние по случаю кружев", "м[адам Рембо]", "восторг по случаю мантильи", "мечты о волшебном эффекте на бале у его п[ревосходительства]".

Характер родинних відносин, у яких домінує пріоритет майнових інтересів, підкреслено емоційно піднесеним мотивом, у якому

йдеться про хворобу родича: "*радость всех радостей, известие о параличе*" (поєднаність сумного повідомлення і радісного почуття в автографі позначено комою, а не крапкою, як у друкованих джерелах). Певний успіх, відзначений мотивом святкування одруження панянки ("*Новобрачные, сельский праздник в Швейцарии*"), виявляється короточасним. Скоро починається руйнація здобутків і мрій. Фінал історії про набуття панського стану завершується повною невдачею. Останній мотив задуму – "*Земская полиция*".

Датування задуму прозового твору Т. Шевченка потребує уточнення. Офіційно він "датується за місцем автографа в альбомі 1846–1850 рр., відібраного в Шевченка під час арешту 23 квітня 1850 р., орієнтовно: друга половина 1847 – квітень 1850 р." [4, 572]. Твердження про створення задуму російської повісті у роки заслання не узгоджується з документальним свідченням того, що запис мотивів повісті уже був у відібраному в Т. Шевченка альбомі при першому його арешті 6 квітня 1847 р. У складеному тоді поліцейському "Описі паперів, відібраних у Т. Г. Шевченка при арешті в Києві" значиться цей альбом:

1. Связка стихов, писем, разных бумаг.
2. Книга писаных стихов под заглавием "Три літа".
3. Маленький альбом со стихами и рисунками" [3, 172]. Про цей альбом у "Шевченківському словнику" сказано: "На другому аркуші – автограф плану повісті "Из ничего почти барин"" [1, 34].

Після слідства альбом повернули поету. Теми подальших малюнків визначаються враженнями митця від природи, побуту народу тих місць, де він перебував у часи заслання. Багато малюнків зроблено під час Аральської описової експедиції. При другому арешті Т. Шевченка 23 квітня 1850 р. у нього знову відібрали альбом (на цей раз уже з малюнками періоду заслання). А у 1907 р. Я. Забіла знайшов альбом в архіві департаменту поліції і повідомив про свою знахідку в журналі [2, 17–18].

Різноманітність тем, призначеності й техніки малюнків та записів в альбомі поета відповідає його інтересам у різні періоди життя. Певний інтерес являє їхня послідовність в альбомі. Малюнок на першому аркуші "Селена та Ендіміон" на тему одного з варіантів міфу про вродливого юнака-мисливця Ендіміона, якого покохала Селена, належить до тематики навчальних вправ у Академії

мистецтв. Поруч, у напрямі згори донизу, розміщено запис фольклорного тексту, можливо, зроблений поетом під час роботи у Київській археографічній комісії у 1845–1846 рр. Після запису мотивів повісті, що займає сторінку другого аркуша, тематика малюнків змінюється і визначається життєвими враженнями митця в роки заслання, стає іншою і техніка їхнього виконання.

Арешт і заслання різко змінили долю поета в один із визначних періодів його духовного й творчого розвитку. У першій половині сорокових років інтенсивно розвивався процес творчого зростання Т. Шевченка. У 1840 р. вийшов перший "Кобзар" поета. Позитивною рецензією відгукнулись на нього "Отечественные записки". У 1841 р. Т. Шевченко разом з Є. Гребінкою готував до друку альманах "Ластівка", в який увійшли і його твори. Наполегливо працював він у бібліотеці Є. Гребінки, брав участь у зібраннях гуртка, в якому бували В. Белінський, В. Даль, І. Панаєв, М. Маркевич, І. Сошенко, А. Мокрицький, М. Момбелі, О. Пальм. При зустрічах обговорювались твори, що виходили в журналах. Детальнішого вивчення потребує коло інтересів поета у той період, коли випускник Академії мистецтв активно спілкувався з літераторами. У їхньому оточенні підтримувався й розвивався інтерес до художньої творчості. Важливий для дослідника матеріал можуть містити спогади сучасників про Т. Шевченка. Іноді незначні, на перший погляд, зауваження, факти, деталі дають цікаву інформацію про творчі інтереси й плани письменника, про його оцінки суспільних і літературних явищ. Суть нездійсненого задуму Т. Шевченка розкривається при осмисленні його творчого розвитку в контексті тогочасного літературного процесу. Тематика мотивів, сатирична спрямованість багатьох із них несе в собі ознаки естетичних принципів періоду формування гоголівського напрямку в російській літературі. Детальний розгляд духовного й творчого зростання поета в умовах постійних змін побутового й культурного оточення може дати новий матеріал для висвітлення його творчої еволюції й визначення періоду, коли в коло його творчих інтересів увійшли актуальні проблеми, пов'язані з розвитком прози.

Більшої уваги дослідників заслуговує звернення Т. Шевченка до творчості О. Пушкіна й М. Гоголя, в якій починався розвиток нової прози, принципово відмінної від тієї, що будувалася за законами естетики класицизму, сентименталізму, романтизму. Ідея створення

прозового твору в певний час виникла й у Т. Шевченка. Окресливши тематику твору у трьох циклах мотивів, він намітив і можливість використання художнього досвіду попередників при вирішенні складних проблем поетики прози. О. Пушкін у свій час писав про надзвичайну відмінність між прозою і поезією. У перших своїх спробах він сам відчув труднощі переходу поета до прозових жанрів. Близько десяти його прозових задумів залишилися в уривках. Ідея прози постійно хвилювала його. У 20-ті роки в романі "Евгеній Онегин" він писав:

*Быть может, волею небес,
Я перестану быть поэтом,
В меня вселится новый бес,
И, Фебовы презрев угрозы,
Унижусь до смиренной прозы...*

Наступним кроком до прози була поема-повість "Граф Нулин". У ній, розвиваючи сатиричні тенденції прози попередніх десятиліть, він створив живі образи-типи – нудьгуючої в російській глибинці вихованки благородного пансіону, її чоловіка, графа з характеризуючим прізвищем "Нулин" і кмітливої служниці Параші.

Поема-повість О. Пушкіна не пройшла повз увагу Т. Шевченка. Плануючи сатиричне зображення центрального персонажа, він занотував у задумі мотив "*Вилла в Палермо и скотный двор*", навіяний епізодом твору О. Пушкіна, в якому Наталя Павлівна, залишивши сентиментальний роман про кохання Елізи та Армана, зацікавилась "во дворе возникшей дракой козла с дворовою собакой" і буденним життям "скотного двора". Незвичайне для лексики поета вживання слів "вілла в Палермо" пояснюється тим, що у 1840 р., у зв'язку з очікуваною поїздкою В. Штернберга до Італії на навчання, місто-порт, уславлене багатством розкішних вілл, часто згадувалось у бесідах друзів.

Ідейна близькість задуму Т. Шевченка до "Мертвих душ" (1842) М. Гоголя зумовлена особливостями тогочасного процесу суспільного розвитку Росії, коли на початку епохи великих соціальних змін формувався новий тип героя, якого М. Гоголь назвав "приобретателем". Типове явище раннього етапу

формування капіталістичного устрою знайшло відображення в художній літературі і зацікавило Т. Шевченка.

Нові горизонти дослідження відкриває назва задуму "Из ничего почти барин", що дає загальне уявлення про запланований розвиток типового для тих часів конфлікту. Поділом мотивів на три частини позначено послідовні етапи розвитку дії: у першій частині виявляється невдоволеність персонажа матеріальним станом чи суспільною приналежністю, у другій йдеться про його діяльність, пов'язану з метою збагачення, у третій – неочікувана повна руйнація здобутого через конфлікт героя із законом або з такими ж, як він, "приобретателями".

З появою у суспільному житті 40-х років нового героя-здобувача багатства подібний перебіг подій став типовим явищем і знайшов відображення у творах різних письменників. Типовістю конфлікту й персонажа зумовлено те, що назва задуму Т. Шевченка ідіоматично виражає суть низки творів інших авторів, які зверталися до подібних тем. Такою була історія Чичикова: на першому етапі він, маючи одну сім'ю кріпаків, фактично почав "із нічого", на другому – шахрайством досяг стану багатого пана, який володіє великою кількістю кріпаків, а на останньому кинув усе, рятуючись від кари. Подібна ситуація і послідовність дії склалася і в героя надрукованих в "Отечественных записках" повістей І. Панаєва "Онагр" (1841) і "Актеон" (1842). Суть головного персонажа повістей розкривається в епіграфах: у першій він уподібнюється віслюку породи онагрів, що голодними стадами набігають у сусідні країни. Дія повісті починається розповіддю про неможливого дворянина, який у Петербурзі різними засобами намагається видавати себе за багатія, аби зблизитися з тими, хто належить до вищих суспільних кіл. Йому пощастило одержати багату спадщину – маєток померлого родича і посаг при одруженні. Великим паном він відчув себе в одержаному маєтку, але ненадовго. В епіграфі другої повісті той самий герой представлений комахою, яка має "голову немного сплющенную", а "брюшко полное", не має серця і мешкає на пасовищах для худоби, майже постійно перебуваючи у сплячці. Нездатний до будь-якої корисної діяльності, новий пан недовго тішився здобутим багатством і скоро став жертвою більш спритних ділків, які привласнили його маєток, а сам одружився зі своєю покоївкою. Т. Шевченко знав ці твори І. Панаєва і використовував у своїх повістях поняття "онагр" у

вигаданому Панаєвим значенні – віслюка, який видає себе за світського лева, будучи його антиподом. У повісті "Художник" (1856), описуючи бездуховність світської красуні, яка затрималась у російській глибинці, оповідач зауважив: "И если бы продлилось её уединение... без кровожадных обожателей, т. е. без львов и онагров, я уверен, что она бы одурела или сделалась настоящей идиоткой...".

Пов'язані із задумом факти відкривають нові аспекти дослідження еволюції Шевченка-прозаїка. У тяжких умовах солдатчини він продовжує працювати над задумом, окремі його мотиви ввійшли у склад різних повістей, часом набуваючи нового сенсу під впливом соціальних змін, що відбувалися у суспільстві. Уперше після арешту він звернувся до теми руйнування поміщицької родини у повісті "Княгиня" (1853). Тут у лаконічній формі зберігається намічена у задумі головна риса жінки – її пристрасне бажання прилучитися до вищих соціальних кіл, що і стало причиною трагедії. Головний засіб її характеристики – протиставлення образам добродійних людей із народу – селянина Степановича і няньки Микитівни. На відміну від задуму, де чоловічий образ не окреслений навіть у загальних рисах, у повісті з'являється різко негативний образ Мордатова – винуватця не тільки руйнації сім'ї, але й знищення села, страждань знедолених людей. Його прототипом дослідники вважають поміщика князя Кейкуатова, у маєтку якого Т. Шевченко перед самим арештом малював портрети членів його сім'ї. У повістях "Музыкант" (1854), "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали" (1856) образ жінки, намічений у задумі, доповнюється новими рисами і з'являється лише в окремих епізодах, іноді у зв'язку з роздумами над проблемами материнства й виховання.

Повість "Несчастный" (1855) – єдиний твір, у якому реалізовано задум із врахуванням історично зумовлених змін в образі "приобретателя" чичиківського типу. У повісті створено образ жінки із соціальних низів, яка пройшла жорстоку школу боротьби за виживання. У прагненні до збагачення вона не зупинялась навіть перед злочином. Як у задумі, досягла бажаного успіху, заволоділа багатим маєтком, але водночас відбувалася повна руйнація родини. Щоб її син став єдиним спадкоємцем, Марія Федорівна намагалася звести зі світу дітей чоловіка. Її виховання сина привело до повного

його розтління, і вона була змушена просити, щоб сина забрали у солдати. Її діяльність, відповідно до останнього мотиву задуму, – "Земская полиция" – завершилась покаранням. Судовим вироком вона була приречена "к заточению в отдалённый девичий монастырь на вечное покаяние".

У зв'язку з тенденцією, що виявилась у задумі поета, значний інтерес становить тема творчої співдружності Т. Шевченка й Марка Вовчка. Їх поєднувало глибоке співчуття поневоленому народу. Із захопленням сприйняв поет її "Народні оповідання": "Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина, – записав Т. Шевченко у лютому 1858 р. у "Щоденнику", – необходимо будет написать письмо и благодарить её за доставленную радость чтением её вдохновенной книги" [5, 155]. Позиція і творча манера письменниці були близькі поету, але він вважав за необхідне досягти більшої сили й дієвості художнього слова. Ще в 1844 р. у вірші "Гоголю" він писав:

*Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?*

Пошуки більш дієвих способів критичного зображення визискувачів виявились в образах головних героїв повістей "Княгиня", "Несчастный", в епізодичних образах панянок в окремих творах. Позиція і творчі ідеї Т. Шевченка знайшли відгук у Марка Вовчка. У час короткої зустрічі з поетом у 1859 р. вона працювала над повістю "Институтка", яку присвятила Т. Шевченкові. Він брав участь у її редагуванні. Очевидно, це сприяло тому, що у творчій манері письменниці відбулися істотні зміни. При глибокому співчутті постраждалим від панської сваволі невільницям, як у творах "Горпина", "Одарка", "Козачка", головним об'єктом зображення у повісті "Институтка" стає сатиричний образ героїні шляхетного роду – обмеженої, владної і примхливої панночки, що одержує насолоду від знущання над підвладними їй людьми.

В особі Марка Вовчка Т. Шевченко знайшов однодумця і відповідь на ревне питання: "...хто тую мову / Привітає, угадає / Великеє слово?". У ній він побачив митця, що поділяє близькі йому ідеї і може виступити як пророк, на якого поет покладає свої надії:

*Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка / обличителя жестоких Людей
неситих.*

Своєрідною естафетою ідеї Т. Шевченка передані нащадкам. Розгляд задуму Т. Шевченка в контексті літературного розвитку відкриває можливість осмислення глибинних зрушень у російській та українській літературах і ролі поета у цьому процесі.

1. *Лашкул З., Ткаченко В.* Альбоми рисунків, поезій і фольклорних записів 1846–1850 рр. // Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. 2. *Україна.* – 1907. – Кн. 7/8. 3. *Шевченко Т. Г.* Документи та матеріали до біографії. – К., 1975.
4. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 3. – К., 2003. 5. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – К., 2003.